

- траць Науково-дослідного інституту українознавства. — 2005. — Т. 7. — С. 75–90.
13. Наумов С. О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. — лютий 1917 р.) / С. О. Наумов. — Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. — 344 с.
 14. Павко А. І. Становлення та діяльність Української Народної партії (початок XX ст.) / А. І. Павко // Наукові записки : зб. наук. статей Нац. пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова. — 2000. — Ч. 1. — С. 145–156.
 15. Патер І. Андрій Жук і Союз визволення України / І. Патер // Молода нація. — 2002. — № 3. — С. 58–82.
 16. Самостійна Україна : зб. програм укр. політ. партій поч. XX ст. — Тернопіль, 1991. — 82 с.
 17. Слобожанщина. — Х., 1906.
 18. Сніп. — Х., 1912.
 19. Турченко Ф. Г. Микола Міхновський: Життя і Слово / Ф. Г. Турченко. — К. : Генеза, 2006. — 320 с.
 20. Українська партія самостійників-соціалістів (У. Н. П.). — Відень; К., 1920. — 88 с.
 21. Хлібороб. — Лубни, 1905.
 22. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. — Ф. 274, 304.
 23. Чикаленко Є. Твори / Є. Чикаленко. — К. : Рада, 2003. — Т. 1: Спогади, 1861–1907. — 432 с.
 24. Чикаленко Є. Щоденник / Є. Чикаленко. — К. : Темпора, 2004. — Т. 1: (1907–1917). — 428 с.
 25. Шемет С. Микола Міхновський / С. Шемет // Хліборобська Україна. — Відень, 1924–1925. — Кн. 5. — С. 3–31.

Надійшла до редколегії 24.09.2009 р.

УДК [623.446.1:94(477)] “634.5”

Н. В. БАБКОВА

БУЛАВА ТА ПЕРНАЧ У ДОСЛОВ'ЯНСЬКИЙ ПЕРІОД ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Розглядається історія еволюції та використання булави і пернача на території України в дослов'янський період.

Ключові слова: булава, пернач, первісне суспільство, дослов'янський період.

Рассматривается история эволюции и использования булавы и пернача на территории Украины в дославянский период.

Ключевые слова: булава, пернач, первобытное общество, дославянский период.

The problem of evolution and using of mace and flanged mace on the territory of Ukraine during preslavik period is examined in this article.

Key words: mace, flanged mace, primitive society, pre-slavic period.

Актуальність теми зумовлена значимістю позиції, що належить дослов'янському періоду щодо історії України. Адже протягом цієї доби було закладено основи державності та культури України, зокрема така ударна зброя, як булава і пернач, набула владної символіки.

Булава та пернач — для багатьох українців ці предмети завжди асоціюються з козацьким періодом у нашій історії. Але археологічні дані свідчать, що булава та пернач відомі на території сучасної України ще з часів неоліту. Уже в ті далекі часи ці предмети були не лише видом ударної зброї на коротких руків'ях, але й військово — церемоніальними атрибутами, а в деяких випадках і сакральними речами.

Тому мета статті — дослідити історію виникнення та побутування булави і пернача на території сучасної України з V тисячоліття до н. е. і до IX ст. н. е.

Ця проблема ще не висвітлена в спеціальних дослідженнях. Але такі археологи, як: С. М. Братченко, В. І. Клочко, О. Б. Супруненко, Б. А. Шрамко й ін. намагалися проаналізувати виробництво і використання булави та пернача, але розглядали їх лише як окремі речі серед інших археологічних знахідок із різноманітних комплексів.

Перші знахідки кам'яних булав на території України стосуються другого періоду неоліту, зокрема дніпровсько-донецької культури (V–III тис. до н. е.).

Кругла пласка булава з «комірцем» біля нижнього отвору, виготовлена з твердого каменя, була знайдена в 50-х рр. XX ст. в Микільському могильникові.

Хрестоподібні кам'яні булави з чотирма виступами, виготовлені з нефриту, походять з поховань № 8 та № 31 Маріупольського могильника, який у 1930–1931 рр. розкопав видатний український учений М. Макаренко. «Форма булави нагадує кулю, дещо сплющену знизу вгору, із скрізною діркою. До цієї кулі з чотирьох протилежних боків (навхрест) в одній, горизонтальній площині, чотири півкулясті виступи... Згори і знизу краї циліндричної дірки обведено опуклим валиком» [13, с. 29].

Зважаючи на те, що булави, одна з яких мала значні пошкодження, знайдені лише у двох головних похованнях, можна дійти висновку, що булави були не лише зброєю, але й символами військової старшини та вождів певних колективів. Деякі вчені вважають, що саме з хрестоподібних булав з чотирма шишками починається еволюція цього виду зброї [4, с. 86; 7, с. 151].

Наступною ланкою в розвитку булав став період енеоліту. Саме в цей період на територію України приходять племена катакомбної культури (XVIII–XVI ст. до н. е.), які мали широкий ареал побутування: від Східного Кавказу до річки Інгулець (Дніпропетровська область).

На території України найбільша кількість знахідок булав належить до донецького та інгульського ареалу катакомбної культури. Найчастіше трапляються знахідки шароподібних і грушеподібних булав з просвердленим

отвором та невеличким потовщеним манжетом біля нього. Цей отвір слугував для того, щоб зброю можна було прив'язувати до пояса та носити завжди із собою. Поодинокими є знахідки молотоподібних та хрестоподібних булав. Основними матеріалами для їх виготовлення були мармур, діорит, нефрит і змієвик [19, с. 169].

Шаровидну булаву із дерев'яним руків'ям було знайдено в кургані біля с. Зелений Гай Дніпропетровської області «... біля передпліччя правої руки небіжчика лежала булава зі збереженим дерев'яним руків'ям, довжина якого — 40 см. Навершя булави мармурове округло-сплющеної форми. Наскрізний отвір знизу виділено кільцевим пояском. Торець руків'я прикрашено декоративними бронзовими заклепками згорнуті із тонкого листа клинки, які функціонально підсилюють кріплення. Висота навершя — 4,5 см, діаметр — 6 см» [11, с. 62].

Одним із прикладів грушеподібної булави є знахідка із кургану поблизу Псла (с. Солонці Полтавської обл.). «Навершя булави виготовлене із білого з чорними вкрапинками і прожилками мармуру, має грушеподібну, ближчу до сферичної, форму, з рівною прошліфованою, старанно відполірованою поверхнею та нижньою сплющеною прошліфовкою, що утворена сточуванням сколів на краю свердлення» [22, с. 352].

У катакомбній культурі булави трапляються і в дитячих похованнях, одне з яких було знайдене біля с. Вербки Павлоградського району Дніпропетровської області «... біля правого плеча дитини булава із зеленого каміння, округло-потовщена з полюсів» [15, с. 32]. Деякі вчені вважають, що це поховання хлопчика із сім'ї глави роду, який після смерті батька повинен був успадкувати владу [7, с. 80].

До цього ж періоду належать і знахідки молотоподібних булав. У похованнях біля с. Василівка в Дніпропетровському Надпоріжжі та Тамарине на Херсонщині знайдено «... булаву, прикрашену невеличким обушком та імітацією леза на протилежному боці» [7, с. 80].

З поховання біля с. Василівка Диканського району Полтавської обл. Походить хрестоподібна булава з яйцеподібним тулубом та чотирма шипечками, виготовлена з білого з прожилками мармуру. «Навершя булави просверлено на конус зверху: зовнішній діаметр втулки — 1,6 см, внутрішній — 1,4 см. Розміри булави: висота — 5 см, діаметр тулуба — 5,7 см, максимальний діаметр (з шипечками) — 6,5 см» [7, с. 89].

З порфіритової породи сірого із зеленим вкрапленням кольору хрестоподібна булава була знайдена в кургані біля с. Виноградне. Отвір просвердений із двох сторін. Діаметр отвору — 1,8–1,5 см. Загальні ж розміри: 7,0x7,7x4,2 см. [2, с. 27].

Безпосереднім продовженням катакомбної культури є культура багатоваликів кераміки (кінець XVII — поч. XVст. до н.е.), в якій поширеними є булави у формі яйця з чотирма виступами. Вони розміщувалися на кінці кам'яного яблука, що призводило до посилення удару, оскільки центр тяжіння розміщувався на кінці зброї. А для того, щоб держак краще тримав кам'яну кулю, в головці рибилі отвір у формі рельєфного валика [1, с. 84].

Крім нової форми, застосовується й новий матеріал — алібастр, базальт і діорит-габродіорит. Як і в попередні часи, булава виконувала подвійну функцію — зброї та символу відзнаки і влади військового керівника роду.

До цього періоду можна віднести три алібастрові булави різної форми із Бородінського скарбу (с. Бородіно біля м. Белгород-Дністровський Одеської області).

Перша булава має шароподібну, дещо сплюснуту форму. Вона опоясана борозною, яка з однієї сторони більше заглиблена, ніж з іншої. З тієї сторони, де починається свердлення, отвір біля своєї основи оточений ледь помітним кільцеподібним валиком.

Друга булава подібна до першої, але має ще сплюсненішу форму. Отвір свердлення з однієї сторони звужується, а з іншої — широкий та обрамлений колоподібним валиком, що різко виступає.

Третя булава має подовжену яйцеподібну форму. Уздовж її пояса з чотирьох місць хрестоподібно розміщені великі, сильно випуклі шароподібної форми виступи, висотою 5,5 см, діаметром 4,5 см. Біля широкого кінця свердлення — пласка кільцеподібна облямівка шириною 0,5 см [8, с. 18].

У зрубній культурі (XV–XI ст. до н.е.) булава, окрім функції зброї та атрибутів влади, мала ще й магічний характер. Кам'яне поліроване наверх булави знайдене біля домашнього вівтаря — жертвенника в житлі № 2 поселення Ільчівка на Сіверському Дінці [25, с. 154].

Як символ влади лише військовонаачальників, сплюснено-кулясті булави знайдені в похованнях Ясинівка та Кастирський на Донеччині [5, с. 148].

Грушеподібна булава походить з поховання Желанне Ясинівського району Донецької обл. «Наверх булави з виступаючою кільцевою підпорою — основою. Ретельно відшліфована. Виготовлена із магматичної породи (можливо базальту) чорного кольору із зеленуватим відтінком і білими вкрапленнями. В отворі було зафіксовано дерев'яний стрижень, що вгорі розсікався променеподібно розміщеними бронзовими клинками. Висота — 4,8 см, діаметр — 5,6 см, діаметр кільцевидної підпори — 3 см, діаметр отвору — 1,4–2 см» [17, с. 70].

Знахідка бронзової булави походить з Райгородського скарбу під Луганськом. Наверх її з п'ятьма симетрично розміщеними напівсферичними шишками з короткою втулкою. Основа втулки виділена потовщеним обідком. Трохи вище обідка — отвір для закріплення держака [12, с. 160].

Першим же етнічним утворенням на території України, про яке залишилися згадки в писемних джерелах, були киммерійці (в IX–VII ст. до н.е.). Про них повідомляють не лише античні автори (Гомер, Геродот, Страбон), але й ассирійські клинописні джерела. Як для кочового народу, для киммерійців сенсом життя було збереження власної худоби, майна, землі, а також заволодіння багатством сусідів. Тому вони здійснювали широкомасштабні походи в Малу Азію, де воювали з Урарту, Ассирією, Лідією.

Саме в боротьбі з цими царствами киммерійці активно використовували кам'яні булави як ударну зброю. На території ж України знаходять лише

поодинокі екземпляри булав. Як приклад можна назвати кам'яну шароподібну булаву з кургану біля с. Лугове Керченського півострову та з урочища Уч-Баш поблизу Севастополя [23, с. 139].

Та, незважаючи на войовничість кіммерійців, у VII ст. до н. е. могутня хвиля скіфських племен витіснила їх з Причорномор'я. Частина з них мігрувала на Близький Схід, інша ж асимілювалася зі скіфами. Тому побутування кам'яної булави на території України набуло нового розвитку. На ранніх стадіях своєї історії (VII ст. до н. е.) булава активно використовувалася кіннотою скіфів-кочівників. За допомогою цієї ударної зброї можна було не лише вибити меч чи спис у супротивника, але і його самого повалити з коня.

Однак масового використання булави не було, оскільки виконувала вона подвійну функцію — зброї й особливого символу військової влади. Тому і знаходять її лише в похованнях знатних військових: «... біля правої плечової кістки... чудової поліровки кам'яний наверхник булави..., виточений із змійовика, має грушеподібну форму і невеликий виточений обідок у нижній частині навколо отвору» [21, с. 171]. Про місцеве виготовлення булав свідчить знахідка на Бельському городищі Полтавської обл. кам'яного навершя булави, обробка якого не була повністю закінчена [26, с. 101].

Спільно з кам'яною використовувалася і металева булава, хоча належала вона виключно військовій верхівці, що ілюструє поховання воїна біля с. Красний Подол на Херсонщині: «Булава складалася із свинцевого шароподібного навершя, що розширюється донизу і бронзової оковки основи руків'я у вигляді литого диска...» [18, с. 107].

Та вже з IV ст. до н.е., як свідчать знахідки бронзових булав у царських курганах Солоха (Дніпровський район Запорізької обл.) та Товста Могила (м. Орджонікідзе Дніпропетровської обл.), — це знак царської влади чи знак належності до царського роду.

У кургані Солоха біля правої руки небіжчика знайдено бронзову булаву, радше подібну до шестопера. Булава має форму жолобчатої кулі з циліндричною втулкою і шістьма лопастями з відігнутим назовні нижнім кінцем. Поміж лопастями два випуклі ребра. Накінецьник — ковпачок у центрі з отвором — має тоненькі подвійні стінки та донизу розширюється. Поміж стінками зверху розміщено пласт шкіри. Тому очевидно руків'я було обтягнуте шкірою [14, с. 61].

В іншому ж кургані — Товста Могила — саме навершя булави поцупили грабіжники. Збереглося лише обкуття руків'я, на основі якого і була відтворена ця булава. Вона має форму зрізаного конусу з невисоким рельєфним валиком, що проходить майже до середини висоти обкуття. Її висота 1,5 см, нижній діаметр — 5,2 см, верхній — 4,1 см. Товщина стінок — 1,5-2 мм. Можливо, це також був шестопер [24, с. 157].

Радше обидві булави — шестопери належали до більш раннього періоду, аніж самі поховання, оскільки в IV ст. до н.е. скіфи перебували під впливом еллінської культури, в якій, як відомо, булава не використовувалася.

У III ст. до н.е. починалося активне просування кочових іраномовних племен — сарматів — на території, які населяли скіфи. Це призвело до занепаду скіфської держави й асиміляції деякої частини її населення із сарматами. Сарматська культура була генетично близькою до скіфської, але не перевершила її досягнень. Водночас у військовій справі сармати суттєво випередили не лише скіфів, а й інші народи. Удар сарматської кінноти, вдягненої в залізні панцирі, озброєної довгими списами та мечами, не могло витримати жодне військо. У результаті тісних контактів з Азією в сарматів одним із символів військової знаті стає булава.

У могилі вождя в курганному могильникові П'ятимари знайдено трубчатий наконечник булави з рядами невеликих шпичаків [16, с. 49]. Така форма навершя булави була характерна для країн Далекого Сходу і більше використовувалася як символ влади, а не як зброя.

Під час активних сарматських завоювань у I ст. н. е. виник сарматсько-аланський племінний союз, який успішно воював з Мідією, Малою Азією, Кримом, Закавказзям. У 372 р. алани були розбиті гунами, що призвело до втрати сарматами панівного становища в причорноморських степах. Завдяки Великому переселенню народів, алани відходять у передгір'я Кавказу і згодом вливаються до Хазарського каганату [3, с. 25].

На території України представником Хазарського каганату була салтівсько-маяцька культура (VIII–IXст), до складу якої входили й алани. Як представники кочового народу, салтівці мали добре розвинуту кінноту, в якій як допоміжну зброю використовували кістені. Такий кістень квадратної форми в основі призми зі зрізаними кутами відомий із Красногорського двообрядового могильника Балаклійського району Харківської області [9, с. 67]. Він аналогічний булаві у формі куба з чотирма хрестоподібно розміщеними шипами, яку О. Кірпічніков відносить до II типу та вказує на їх походження [6, с. 164]. Радше за все це і є булава, яку алани-салтівці використовували як гирьку кістенів.

Інші ж представники Хазарського каганату — волзькі булгари — активно користувалися квадратними булавами, про що свідчать археологічні знахідки на території їх держави.

Саме така булава знайдена на території Білярського городища. «... булава, що належить до II типу, за Кірпічніковим. Розміри 4,5х4,5 см, діаметр отвору — 1,8 см, вага — 450 г» [10, с. 184]. Таким чином, різні етнічні угруповання Хазарського каганату по різному використовували кубоподібні булави.

У зв'язку з тим, що ранні слов'яни не мали розвинутої кінноти, булава на деякий час зникла з терен України та повернулася в XIII–XIV ст., як невід'ємна складова руської дружини.

У результаті дослідження ми дійшли висновків: булава та її різновид — пернач — відомі на території України з V тис. до н.е. і до IX ст. н. е. Відсутність же цих речей в археологічних пам'ятках після IX ст. і до XIII ст. пов'язана з тим, що ранні слов'яни не мали добре розвинутої кінноти.

Виявлено, що археологічні дані досліджуваного періоду свідчать про безперервну лінію розвитку булав від хрестоподібних (Маріупольський могильник) до яйцеподібних з випуклостями (Бородінський скарб). Тому серед булав, що відомі в дослов'янський період української історії, найпоширенішими були шароподібні та яйцеподібні, нечасто трапляються хрестоподібні, молотоподібні та квадратні. Зазначимо, що ареалом побутування переважно були Лівобережна та Південна Україна, півострів Крим. Аналіз сировини і матеріалів виготовлення булави та пернача свідчить про стійкі місцеві традиції розвитку і використання цих предметів.

З'ясовано, що в дослов'янський період булава і пернач на території України використовувалися не лише як ударна зброя, але й як символи військової влади.

Тому можна дійти висновку, що встановлення специфічних ознак булави та пернача на території сучасної України відкриває перспективи для подальших розвідок щодо виявлення спільних та особливих ознак різновидів булави на території сучасної Європи.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Березанская С. С. Камнедобывающее и камнеобрабатывающее производство / С. С. Березанская // *Ремесло эпохи неолита-бронзы на Украине*. — К., 1994. — С. 85–88.
2. Берестнев С. И. Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы / С. И. Берестнев. — Х. : ПФ Амет, 2001. — 264 с.
3. Бойко О. Д. *Історія України* / О. Д. Бойко. — К. : Академія, 2002. — 594 с.
4. Братченко С. Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы / С. Н. Братченко. — К. : Наук. думка, 1976. — 249 с.
5. Житников В. Г. Поховання зрубної спільноти з булавами / В. Г. Житников, В. В. Циміданов // *Археологія*. — 1999. — № 1. — С. 141–148.
6. Киричников А. Н. Древнерусское оружие : в 3 т. / А. Н. Киричников. — Л. : Искусство, 1966. — Т. 2: Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв., 1966. — 183 с.
7. Ключко В. І. *Озброєння та військова справа давнього населення України* / В. І. Ключко. — К. : АртЕк, 2006. — 336 с.
8. Кривцова-Гракова О. А. Бессарабский клад / О. А. Кривцова-Гракова. — М. : Изд-ние Государственного исторического музея, 1949. — 26 с. — (*Труды Государственного исторического музея. Памятники культуры*. — Вып. I).
9. Крыганов А. В. Кистени Салтово-маяцкой культуры / А. В. Крыганов // *Сов. археология*. — 1987. — № 2. — С. 63–69.
10. *Культура Биляра. Булгарские орудия труда и оружие X–XIII вв.* / [отв. ред. А. Х. Халиков]. — М. : Наука, 1985. — 215 с.
11. *Курганы неолита-бронзы в Криворожском течении Ингульца* / [И. Ф. Ковалева, З. П. Марина, И. Ф. Ромашко и др.]. — Днепропетровск : Изд-во Днепропетровского ун-ту, 2003. — 132 с.
12. Лесков А. М. *О северо-восточном очаге металлообработки* / А. М. Лесков // *Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР* — К., 1967. — С. 143–178.

13. Макаренко М. Маріупольський могильник / М. Макаренко. — К. : Вид-во Всеукраїнської академії наук, 1933. — 151с.
14. Манцевич А. П. Курган Солоха / А. П. Манцевич. — Л. : Искусство, 1987. — 143 с.
15. Марина З. П. Курганний могильник у с. Вербки / З. П. Марина і др. // Исследования по археологии Поднепровья — Днепропетровск, 1990. — С. 22–38.
16. Міхеєв В. К. Археологія залізного віку Східної Європи / В. К. Міхеєв, Б. А. Шрамко. — Х. : Каравела, 2000. — 224 с.
17. Полидович Ю. Б. Новые погребальные памятники эпохи бронзы с территории Донецкой обл. / Ю. Б. Полидович // Археологический альманах. — 1993. — № 2. — С. 35–99.
18. Полин С. В. Захоронение скифского воина-дружинника у с. Красный Подол на Херсонщине / С. В. Полин // Вооружение скифов и сарматов. — К., 1984. — С. 103–119.
19. Попова Т. Б. Племена катакомбной культуры / Т. Б. Попова. — М. : Госкультпросветиздат, 1955. — 178 с.
20. Смирнов А. П. Волжские Булгары / А. П. Смирнов. — М. : Изд-ние Государственного исторического музея, 1951. — 275с. — (Труды Государственного исторического музея. — Вып. XIX).
21. Смирнов К. Ф. Кургани біля м. Великого Токмака / К. Ф. Смирнов // Археологічні пам'ятки УРСР. — 1960. — Т.8. — С. 164–190.
22. Супруненко О. Б. Катакомбне поховання у кургані в пониззі Псла / О. Б. Супруненко // Археологічні дослідження в Україні 2005–2007 рр. — К., Запоріжжя, 2007. — С. 349–355.
23. Тереножкин А. И. Киммерийцы / А. И. Тереножкин. — К. : Наук. думка, 1976. — 222с.
24. Черненко Е. В. Оружие из Толстой Могили / Е. В. Черненко // Скифский мир. — К., 1975. — С. 151–163.
25. Шаповал Т. А. Поселения срубной культуры у с. Ильичевка на Северском Донце / Т. А. Шаповал // Энеолит и бронзовый век Украины — К., 1976. — С. 150–172.
26. Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (Город Гелон) / Б. А. Шрамко. — К. : Наук. думка, 1987. — 181с.

Надійшла до редколегії 30.09.2009 р.

УДК 902.2(093) (477.54) Городцов

В. С. РОМАНОВСЬКИЙ

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ВАСИЛЯ ГОРОДЦОВА

Із нагоди ювілейної дати розглянута наукова діяльність відомого російського археолога, активного учасника XII археологічного з'їзду в Харкові (1902 р.) В. Городцова, котрий зробив помітний внесок у дослідження археологічних пам'яток Слобідської України.